

УДК 930.1:94 (477) "1882/1952" Михайло Слабченко
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2021.150.7>

Л. Могильний, д-р іст. наук, проф.
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3167-2411>
ResearcherID AAB-3942-2020

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕКОНАННЯ МИХАЙЛА СЛАБЧЕНКА

Наприкінці XIX – початку XX ст. у середовищі української інтелігенції сформувалася думка про необхідність особистого внеску в розвиток наукового й культурно-освітнього потенціалу українського народу. До такої діяльності інтелектуалів підштовхував негативний вплив на українську освіту й науку Валуєвського циркуляру та Емського указу. Провідні діячі українських громад і партій закликали українців зробити свій посильний внесок у розвиток освітньої та наукової складової українського народу. Переважно це були українці з ліберальними поглядами, однак таку позицію також поділяли і їхні політичні опоненти – соціал-демократи. Одним із тих, хто відгукнувся на заклик, став Михайло Єлисейович Слабченко. Мета роботи полягає в аналізі суспільно-політичних переконань М. Слабченка як одного з активних представників українського інтелігенції першої третини XX ст. Серед методів, застосованих для розкриття теми, використано методи історизму, об'єктивності та науковості. На основі опублікованих і неопублікованих архівних матеріалів досліджено суспільно-політичні переконання відомого вченого 1920-х рр. М. Слабченка, що й обумовлює її наукову новизну.

Суспільно-політичні погляди вченого визначили напрями його українознавчої діяльності, яка розпочалася одразу після закінчення історико-філологічного факультету Одеського університету, коли він долучився до культурно-освітньої роботи місцевої громади українців. Особливо варто відзначити його працелюбність і безвідмовність в організації різноманітних освітніх заходів, діяльності одеської "Просвіти", Одеського наукового товариства, роботі з дослідження історії Гетьманщини, економіки України XIX ст. та інших українських тем. Вивчення суспільно-політичних поглядів М. Слабченка дозволило виділити чотири основних етапи еволюції його переконань: 1) 1903–1917 – визначення пріоритетів діяльності в українознавчій сфері; 2) 1917–1920 – домінування суспільно-політичного чинника; 3) 1920–1930 – поєднання як педагогічної, так і наукової роботи; 4) 1930–1952 – повна відмова від обговорення і дослідження будь-яких політичних тем.

Ключові слова: Слабченко Михайло, "Просвіта", Одеський інститут народної освіти, Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська академія наук, Спілка визволення України.

Постановка проблеми. Досліджуючи український національно-визвольний рух, учені переважно зосереджували увагу на процесах, які спрямовувалися найактивнішими його представниками, і вивчали біографії провідних українських політиків і вчених. Вивчення персоналій другого плану, зазвичай не часто ставало об'єктом зацікавлень українських науковців. Однак багато таких представників українського руху першої чверті XX ст. усе ж представляють науковий інтерес як особистості, які на собі перенесли всі виклики того буремного часу. Частина з них психологічно зламалась і зникла у вирі подій, інші пристосувалися й намагалися не проявляти свою активність, але окремі, зважаючи на політичні обставини та поклики власної душі, переключилися на освітні й наукові проекти, у яких мали можливість проявити свої здібності і таланти.

Натепер немає публікацій, які б намагалися проаналізувати й охарактеризувати його суспільно-політичні переконання, їхнє становлення й еволюцію у процесі суспільно-політичних трансформацій в Україні. Завданням статті є висвітлення умов становлення й еволюції світоглядних поглядів Михайла Слабченка, які стосуються його оцінки національних вимог українців і шляхів побудови української державності, їхньої періодизації та узагальнення.

Аналіз джерел і літератури. Останні десятиріччя демонструють нам тенденції щодо неухильного інтересу дослідників до освітньої й наукової спадщини відомих діячів. Процеси історії національно-державного відродження України посилюють такі зацікавлення щодо персоналій, які займалися дослідженнями історії України й належать до кола відомих дослідників і науковців. Із 1991 р. дотепер у сучасній вітчизняній історіографії здійснено лише декілька спроб розглянути й об'єктивно оцінити життя та наукову діяльність відомого українського вченого, громадсько-політичного діяча й освітянина М. Слабченка. Серед них монографії С. Водотики [6], В. Заруби [10; 11], А. Санцевича [18], статті Б. Винара [5], В. Савченка [17], Ю. Шаповала [21], О. Яся [22]

та інших, які у своїх працях, у загальних рисах, охарактеризували участь М. Слабченка у політичній діяльності УСДРП, однак не повністю розкрили погляди вченого щодо державності України, його ставлення до суспільно-політичних подій того часу. Окрему інформацію з життя й діяльності М. Слабченка можна знайти в щоденниках С. Єфремова [9], спогадах Н. Полонської-Василенко [16], І. Майстренка [12] і власних роботах вченого [19]. Стислу біографію дослідника дають такі видання, як "Енциклопедія українознавства" [8, с. 2876], "Енциклопедія історії України" [7, с. 621] та ін. Особливу цінність для розкриття цих поглядів становлять архівні матеріали ГДА СБУ (тт. 152, 153, 154) [1; 2; 3], незважаючи на те, що потребують належного критичного сприйняття, ураховуючи обставини їхнього написання.

Основний матеріал дослідження. М. Слабченко народився 9 (21) липня 1862 р. у передмісті Одеси на Нерубайських хуторах у сім'ї робітника-каменяря [1, арк. 112; 7, с. 621]. Навчався в початковій школі, де, за його спогадами, не проходило і дня, щоб вчитель чи вчителька не назвали учнів "глупими хохлятами", "тупими и ленивыми хохлами", "хохлацкими мазищами" [1, арк. 112; 21]. Ці образи, на думку А. Санцевича, на все життя врзалися в пам'ять і збуджували потяг до участі в національному русі [18, с. 6].

Великий вплив на формування характеру М. Слабченка мала бунтівна вдача батька, яка відбилася на засудженні соціальної несправедливості, брехні, нещирості, двоєдушності [18, с. 6].

Після закінчення початкової школи навчався в Одеській духовній семінарії, допомагав батькові, працював у мармурових майстернях, навчався палітурній справі, займався репетиторством із "заможними оболтусами" [1, арк. 112; 10, с. 49–50]. За словами М. Слабченка, у духовній школі, де українців "карали за мужичення", "почав себе" усвідомлювати як українець [1, арк. 112], "національна свідомість [...] сполучилася з соціальною" [18, с. 7]. Завершити навчання йому не вдалося через захоплення революційними ідеями ("що так були

далекі від тодішнього життя") і поширення відповідної літератури серед однолітків [1, арк. 112–113].

Атестат зрілості вдалося отримати лише завдяки самоосвіті. Після чого М. Слабченко вступив навчатися на історико-філологічний факультет Новоросійського університету Одеси [11, с. 21]. Брав активну участь у діяльності української студентської громади, через що його неодноразово відраховували з навчального закладу [15, с. 289–290]. Протягом навчання в університеті М. Слабченко отримав срібну й золоту медалі за конкурсні роботи. Своїм науковим керівником і вчителем М. Слабченко називав І. Линниченка, який неодноразово підтримував свого учня [1, арк. 118; 11, с. 46, 48; 16, с. 456]. Активна національна позиція привела М. Слабченка до лав одеського товариства "Просвіта" [10, с. 25, 61–62], зблизила його із представниками ліберального українства Одеси та визначила подальшу траєкторію його життя. На думку В. Заруби, у громадській праці М. Слабченко віддавав перевагу ненасильницьким, пропагандистським, а не збройним засобам боротьби за соціальне й національне визволення українців [10, с. 62]. І все подальше його життя спрямовувалося на зміцнення позицій української мови, розгортання наукових українознавчих досліджень, відстоювання національних інтересів українського народу.

Здібності до наукової роботи дали можливість М. Слабченкові отримати дозвіл на підготовку до професорського звання та відкомандирування за кордон на практику до Франції в Паризький університет [1, арк. 113; 15, с. 291]. Після повернення з-за кордону протягом 1912–1913 рр. перебував на військовій службі в 60 піхотному Замосцькому полку [1, арк. 113].

За спогадами вченого, у студентські роки він перебував під впливом російських соціал-демократів, однак швидко зрозумів близькість власних поглядів і діяльності Революційної української партії (РУП, із 1905 р. – УСДРП). Тим більше, партія "мала свій гектограф, бібліотечку і агітаторів" [1, арк. 113; 18, с. 8]. 1903 р. він вступив до її лав і перебував у ній аж до 1918 р. [1, арк. 2; 8, с. 2876]. Тривалий час співпрацював із місцевими українськими соціал-демократами, зокрема В. Чехівським [1, арк. 22], В. Герасименком [1, арк. 30] і О. Темницьким [1, арк. 117; 11, с. 31].

Під час Першої світової війни перебував у складі 166 піхотного Ковенського полка. 1917 р. організовував солдатські й офіцерські ради депутатів. Невдовзі після Лютневої революції був відкомандирований навчатися до Військово-юридичної академії, яку закінчив на початку 1918 р. і поїхав до Києва, згодом повернувся до Одеси [1, арк. 114–115; 5, с. 22; 16, с. 456]. Закріпитися в Києві М. Слабченкові не вдалося через відсутність підтримки молодого вченого і його прямолінійність, яка не всім подобалася.

За словами М. Слабченка, події 1917–1920 рр. викликали в багатьох свідомих українців запитання – чому так "болісно" в Україні відбувається революція? [1, арк. 8]. Однією з причин невдач він називав надто м'яку позицію Української Центральної Ради, учасників якої інколи характеризовав як "празднотоболтаючих" і "політичними м'якунами" [1, арк. 72], а саму УЦР – "організацією м'яких душ і сентиментів" [1, арк. 115] через відсутність чіткої внутрішньої та зовнішньої політики. На думку В. Заруби, О. Музичко і В. Хмарського, М. Слабченко помічав і багато позитивних моментів у діях УЦР – розумне розв'язання національного питання, демократичність і прагнення до незалежності – "були найліпші бажання – задовольнити якомога більшу час-

тину населення, розв'язати як найліпше питання, поставлені революцією" [10, с. 71; 15, с. 295]. Саме в цей час відбуваються чергова трансформація політичних поглядів М. Слабченка; він, як і багато представників української інтелігенції, переходить на незалежницькі позиції в побудові державності України.

Через ворожу позицію більшовиків до розв'язання українського національного питання й "панування поглядів великодержавного напрямку" М. Слабченко не мав бажання з ними співпрацювати. Одеська організація УСДРП, до якої він належав, складалася переважно з інтелігенції і займалася поряд із партійною роботою ще різноманітними культурно-освітніми і науковими проектами [1, арк. 115–116].

Отже, М. Слабченко з обережністю сприйняв початок революційних подій, сподіваючись на розв'язання головних вимог українців – створення національних шкіл, наукових закладів, періодичних видань. Розв'язання багатьох подібних завдань пов'язувалося вченим із загальними процесами демократизації суспільства і влади.

Окрім політичної діяльності, М. Слабченко продовжував працювати над науковими темами й займався освітньою роботою. Зокрема, у 1918 р. вчителював у одній зі шкіл Одеси. Із метою підтримки "української ідеї" намагався переконати керівництво навчального закладу створити шкільну "Просвіту", однак не отримав із їхнього боку належної підтримки [3, арк. 38]. Зважаючи на відсутність чіткої шкільної програми навчання, подавав історичний матеріал із національних позицій. Несприйняття влади П. Скоропадського, через консерватизм, диктатуру і проросійські проявилося у критичних публікаціях у газеті "Вільне життя", у якій М. Слабченкові довелося виконувати ролі редактора і журналіста, який переховувався під багатьма псевдонімами [10, с. 72; 11, с. 22, 29–30; 15, с. 299; 17, с. 113].

Із погляду М. Слабченка, "більшовики в Україні не мали бази, бо спиралися виключно на міських робітників, теж однак абсолютно невдоволених із радвлади, яку вони [робітники] "задушевно" ляли" [1, арк. 8]. Разом із М. Гордієвським М. Слабченко написав "Відкритий лист" проти більшовицької політики у національному питанні [17, с. 114]. Ураховуючи масштаби руйнувань унаслідок боротьби різних ідеологічних сил в Україні протягом 1917–1921 рр., його син, Т. Слабченко, вважав, що більшовицька влада своєю жорсткою політикою щодо селянства й інтелігенції "не може займатися будівництвом" успішного суспільства і держави [3, арк. 38]. Аналогічно критикував учений і політику отамана М. Григор'єва, керівництва Директорії і білогвардійців у 1919 р. [1, арк. 117; 3, арк. 36–37]. Директорію вчений сприймав як "інститут переходової доби [...] тимчасову верховну владу революційного часу до скликання Українських Установчих зборів" [15, с. 295].

Учений був переконаний, що запровадження більшовиками продрозкладки руйнувало економіку сільського господарства – "зруйновано село", "радвлда ніби справді не годна щось робити-будувати" [1, арк. 38; 3, арк. 38]. Відзначав "правильність" націоналізації землі та її розподілу між селянами, які, на його думку, ні за жодних умов не підтримають повернення поміщиків. За словами М. Слабченка, "джерело невдоволення селян – велике обкладання, що було не під силу мужикові" і "коли б розпочалася інтервенція чужинців якихось би, навіть білих, то дядьки не стали б на сторону комуністів" [1, арк. 38].

Також він вважав, що кооперація має величезні можливості для розвитку, але більшовицька влада її всі-

ляко обмежує [1, арк. 8]. За таких умов економіка України розвивалася надто повільно, хоча й мала можливість для значнішого прогресу як у промисловості, так і в сільському господарстві.

На думку М. Слабченка, міжнародне становище СРСР нестійке і цим можуть скористатися західноєвропейські країни, що вклали величезні кошти "у підприємства бувшої Росії" [1, арк. 8–9]. "Інтервенція буде коєчно і нам українцям, свідомим громадянам, треба подумати над долею нашої Батьківщини, яку при інтервенції більшовики обороняти не стануть, бо їм, як довелося мені чути на великому мітингу від Я. Ряппо (з приводу Ризької домови), територія зовсім не важна, між тим для нас українців, важно мати саме територію, бо Україна, як національний ринок, ще не зібрана в кулак, а існувати може тільки як цілокупна разом з Великою Україною ще Галичина + Буковина + Трансільванія + Бессарабія + Крим + Білорусь, що дасть можливість Україні великими каналами (до речі це й засіб позбутись, принаймні зменшити безробіття) підтягти Чорне море до Балтики" [1, арк. 9]. На місце ледачої Малоросії мусить стати молода, енергійна, американізована Україна, що складалася б із людей сильної волі, міцних нервів, із більшовицькою загартованістю. Однак для того варто виявити всі сили, скупчити їх, витворити нові кадри сталюих людей, виробити програму, що помирала би всіх і вся й потягла на службу прийдешньої України [1, арк. 9]. Що цікаво, подібних позицій дотримувалися і багато тодішніх представників української інтелігенції. Зокрема, А. Ніковський і В. Чехівський, із якими М. Слабченко обговорював поточні суспільно-політичні події та перспективи розвитку України [13; 14]. Про подібні настрої в середовищі інтелігенції також повідомляли й інформатори ДПУ, які відносили М. Слабченка до "правої групи українських наукових працівників", "українських шовіністичних елементів", "шовіністів" [20, с. 446, 549, 577; 17, с. 115].

Прихід до влади більшовиків, за словами Т. Слабченка, призвів до тимчасової "розгубленості серед інтелігенції взагалі та української зокрема", "не стало селянської України, не стало значить української держави, не стало тієї українізації, про яку я чув в 1918 р., словом та Україна, яку я колись ще малював у своїй голові не появилася" [3, арк. 38].

Початок 1920-х рр. М. Слабченко характеризує як дуже складний період як у національному, політичному, так і економічному плані. Була маленькою заробітна плата, "голодний рік таким тяжким був, що я готов був перебити родину, щоб не бачити її страждання" [1, арк. 120]. Українські школи перебували на "задворках, гроші їм відпускалися в останню чергу і ніби з милості", до української мови ставилися погано, "в селі провадилася русифікація", українська кооперація і Українська учительська спілка утискалися "тими самими, хто вчора ще був представником єдиної неделимої і висловлювався проти української культури", у вищій школі мало хто наважувався проводити заняття українською мовою [1, арк. 119]. Із погляду М. Слабченка, така скрутна ситуація пояснювалася "виключно від нашої малої національної свідомості і культурності" і поверненням на посади в наукових і освітніх закладах шовіністичних прихильників колишньої імперської політики. І така ситуація викликала перехід на національні позиції [1, арк. 119]. Фактично будь-які прорахунки більшовицької влади викликали обурення з його боку, критика стосувалася як освітніх заходів, так і національної політики. Агресивну політику більшовиків він сприймав як тимча-

сову владу, що з часом сама себе зруйнує і живе. Тривалий час, сама така позиція М. Слабченка про тимчасовість влади більшовиків і їхню неможливість побудувати економічно успішну країну, підживлювала його міркування про неминучість політичних змін.

Як зізнавався М. Слабченко, дії більшовиків викликали засудження суспільства та пробуджували бажання в частини інтелігенції об'єднатися в антибільшовицький блок, який би, у випадку можливого протистояння СРСР із європейськими країнами, дав би шанс на відновлення незалежності України. У такій ситуації вчений погоджувався навіть на вступ до антибільшовицької проукраїнської організації. Що цікаво, програма такого об'єднання, на думку М. Слабченка, мала б практично повністю повторювати теоретичні розробки українських партій революційної доби. Зокрема, а) Україна мала стати "дрібнобуржуазною державою"; б) з економічною моделлю західноєвропейського або американського зразка; в) сільське господарство засноване на фермерстві, субсидуванні й довготерміновій оренді землі за "австралійським чи новозеландським зразком"; г) побудова індустрії і обов'язковий викуп землі у поміщиків; д) дозвіл на концесію іноземцям; е) підтримка дрібного підприємництва і кооперації; ж) суб'єктивно-публічні права скасовані більшовиками повернути; з) "церкву зробити добрим чиновником нової держави"; і) національності зрівняти у правах; ї) замінити вибори чиновників призначеннями на посади; и) ради на місцях залишити; к) для реалізації програмних вимог об'єднати зусилля всіх українських партій, як "було в Національному Союзі" [1, арк. 9–10; 21].

Як і багато інших представників інтелігенції М. Слабченко уважно спостерігав за міжнародними подіями й публікаціями щодо українського питання за кордоном (переглядаючи газети "Українські вісті" і "Український вісник", що видавалися у Парижі) [1, арк. 24–25]. Сподівався, що можливий конфлікт між СРСР і європейськими країнами, дасть Україні шанс стати незалежною державою [1, арк. 25; 20, с. 112]. Як писав М. Слабченко, "очевидно, про Україну ніхто серйозно не хоче думати", "значить, українське національне діло тільки в наших же українських руках" [10, с. 89]. Надія на незалежність пояснювалася абсолютною байдужістю більшовицької влади до вирішення національного питання.

У своїх лекціях і семінарах М. Слабченко "старанно відмежовував історію ранньофеодального періоду України від російського; доводив, що історія Московії почалася незрівнянно пізніше за нашу", "старанно опрацьовував період галицько-волинського королівства", "в козащині випинав на передній план васальність, а не підданство від Московії", "обмальовував Росію гнобителю України XVII–XVIII ст.", "у XIX ст. випирає на передній план національно-визвольні початки, відмічав роль чужоземного капіталу, не лише як гнобителя", "як прогресивне початок селянство ставив во главу вугла", Лютневу революцію 1917 р. "обмальовував як національну", УЦР подавав як владу "середняків", прихід більшовиків характеризував "під певним соусом окупації України" та ін. [1, арк. 48; 6, с. 9–10]. Студентам пропонував теми пов'язані з мемуарною літературою, зокрема "спогади Бош, Антонова-Овсієнка, Винниченка, Одиця, Майорова, Золоторьова" й інших, які "давали достатній матеріал для думок по національному питанню", "від тлумачень же багатьох поглядів доводилося просто ухилитися, бо відповіді в мене не знаходилися" [1, арк. 48]. Національна позиція вченого завжди залишалася переважно поміркованою. Він розумів важливість

співпраці між різними національностями для успішного відстоювання національних інтересів у всіх сферах соціально-економічного і суспільно-політичного життя.

Активна наукова діяльність забирала багато часу, і, як зізнався М. Слабченко, навіть у вільний від роботи час "на політичні теми говорити не доводилося, коли що й говорилося, то очевидні пустяки" [1, арк. 41]. Серед політичних питань, які його цікавили, було майбутнє України, її державності – зокрема, "передбачалося, хоч про це не говорилося, заснування сильної одноомочної диктатури", "хто мав би бути диктатором, не говорилося", "державний устрій мислився на західноєвропейський штиб" [1, арк. 41]. М. Слабченко вважав, що суто український уряд, "як ото Центральна Рада чи УНР, не мала успіху тому, що були надто м'якотілі, не виявляли сильної волі", їм не вистачало жорсткості, яку "бачимо в більшовиків" [1, арк. 41].

М. Слабченко обмірковував можливі сценарії відновлення незалежності України внаслідок можливої війни СРСР з європейськими державами (так званої "інтервенції") [1, арк. 41, 101]. На його думку, спочатку мала бути визволена від більшовиків правобережна частина України, де "національна свідомість найбільша", а згодом українцям доведеться самим подбати про те, щоб поширити свою владу на схід "до Волги і Кавказу і витворити Велику Україну", "пізніше вирвати Бессарабію, Буковину, Галичину" [1, арк. 41]. "Українське населення взагалі пасивно поставиться до інтервенції, що воно опору інтервентам не дасть й більшовикам не допомагатиме", а більшовики за Україну "не битимуться" [1, арк. 62].

М. Слабченко також описував і власний ідеал майбутньої Української держави. На його думку, "вона мала бути великою державою, у її розпорядженні мало бути все північне побережжя Чорного моря", Одеса "повинна стати столицею України", "тому що в ній не було хуторянських традицій, як ото в Києві, за яким тягнеться хвіст у 1000 літ і на всьому помічається запах тління", "Одеса – найближчий до Європи пункт, що вона – найбільш облаштоване місто, що "має багато чужинців, так що зносини з закордоном будуть налагодженні дуже хутко, що тут немає великоросійських традицій і з часів ще І-ої революції Одесу намічали в столиці Чорноморської республіки" [1, арк. 61]. Ураховуючи "монархічні настрої селянства", державний устрій мав бути схожий на англійський [1, арк. 102]. Аналізуючи політичні переконання вченого, можна помітити певні корективи, які вносив учений у своєму ставленні до української державності. Від федералізації колишньої Російської імперії до незалежності України, яку він бачив, то із президентською, то монархічною формою правління.

Серед можливих перепонов до створення економічно успішної держави вчений вважав сильний вплив на малосвідому "українську буржуазію" Росії. На його переконання, "наша буржуазія", що коли б надати їй "владу на місцях, все пішло б догори ногами" [1, арк. 62]. "Мала, напівселянська буржуазія українських міст витворює особливу літературу з головною дієвою особою – мужиком і з аболіціоністськими гаслами ще в ті часи, коли російська думка б'ється в тенетах сентименталізму та романтизму й схиляється "на служение" великій російській буржуазії" [22, с. 207]. Отже, на його думку, провідну роль у державотворчих процесах потрібно було зосередити у руках інтелігенції, яка зважає на мала враховувати як державні інтереси, так і інтереси різних соціальних груп.

В аграрному питанні М. Слабченко підтримував модель розвитку "новозеландського типу" [1, арк. 64],

схвалював "націоналізацію землі", здійснену більшовиками, вважав за недоцільне існування великої земельної власності, проте допускав наявність селянських господарств "середняцького типу, як в Латвії без права відчуження землі", а для фінансування селян пропонував створити "спеціальні кооперативні чи позикові банки" [1, арк. 64]. В економіці, М. Слабченко також пропонує проводити помірковану політику спрямовану на врахування інтересів селянства як найбільш економічно активного, на той час, прошарку населення

Загалом подібні погляди вченого І. Верба називав державницько-націонал-марксистськими [4, с. 93]. Постановка питання про історично-економічну незалежність України з наголосом на її національних інтересах – це ніщо інше, як розв'язання проблеми в державницькому ключі в межах марксистської схеми української історії, що передбачала поділ на соціально-економічні формації [4, с. 93; 22, с. 211, 213]. Отже, М. Слабченко намагався поєднати наявні більшовицькі напрацювання із привабливими моделями розвитку інших країн, природно з максимальним урахуванням українських національних інтересів у всіх напрямках зовнішньої та внутрішньої політики.

М. Слабченко з осудом поставився до вбивства очільника Директорії – С. Петлюри. Для себе він пояснював таку жорстокість "помстою сіоністів" "за погроми" або "заходами більшовиків, щоб позбавитись небезпечної для цілості СРСР людини" [1, арк. 41]. Визнавав жалісні служби в Польщі по Петлюрі "з боку польського уряду греченим явищем" [1, арк. 41], хоча до польської влади ставився достатньо критично [20, с. 446–447].

Як писав М. Слабченко, "час іде, а ми по суті не змінилися ніскільки; революція не змінила наших поглядів", "у всякому разі зміни незначні", "саме життя складається і ведеться так, що поглядам нема чого радикально мінятися" [1, арк. 8]. М. Слабченко зізнався, що окремі колеги, знаючи його переконання, називали вченого "петлюрівцем" [1, арк. 19]. Під час антиєврейських акцій (проти Сергія Єфремова у 1928–1929 рр.) був серед тих його знайомих, які відмовилися підписувати "протест проти нього" [1, арк. 22; 9, с. 714; 20, с. 545], чим одразу викликали необґрунтовану критику. 1928 р., під час оновлення складу ВУАН, М. Слабченка було обрано її академіком [5, с. 26; 16, с. 363] і, на думку С. Єфремова, він був достойним кандидатом серед інших претендентів [9, с. 776], але навіть такий високий науковий статус не вберіг вченого від переслідування влади.

Н. Полонська-Василенко описувала М. Слабченка як людину надзвичайно амбітну, насторожену, із надмірною схильністю відчувати себе ображеною, болісно ставився до критики його наукової діяльності [16, с. 458]. Подібні спостереження можна знайти і в "Щоденнику" С. Єфремова [9, с. 373]. Можливо, така поведінка пояснювалася надзвичайним самолюбством вченого, який завжди намагався показати себе професійним дослідником у тих напрямках історичної науки, які не привертати особливої уваги істориків.

І. Майстренко впевнено відносив М. Слабченка до "старих корифеїв одеського українства", якого "цікавило нове покоління українців, яке українізовувала одеську пресу і одеське життя" [12, с. 238]. За спогадами вченого, він усе своє свідоме життя намагався підготувати своїх учнів відстоювати українські національні інтереси у сфері науки й освіти.

Протягом останніх років перед арештом ДПУ уважно стежило за змістом листів М. Слабченка [20 с. 29] і збирало про нього будь-яку інформацію з різних джерел.

Хоча проголошення політики коренізації похитнуло критичне ставлення М. Слабченка до політики більшовиків із національного питання, проте залишило й багато сумнівів, що проявлялися у критичних зауваженнях [1, арк. 26, 79]. На думку представників ОДПУ, учений вів розмови про вступ до КП(б)У [1, арк. 26, 74; 20, с. 577] із метою відвернути від себе і своєї родини загрозу переслідування з боку влади. Тому досить важко встановити справжні цілі подібних заяв – обережність перед можливими репресивними діями чи справді зміна переконань. Більш за все М. Слабченко, як людина надто обережна, помічав неухильну зміну поведінки влади в бік більш жорсткішого ставлення до своїх відвертих опонентів і прихованих критиків. І, ймовірно, намагався в такій ситуації стати на бік переможця цього ідеологічного протистояння.

20 січня 1930 р. М. Слабченка було заарештовано в Харкові [1, арк. 1]. Він належить до того невеликого кола людей, які свою проукраїнську діяльність на допитах одразу ототожнили з роботою у вигаданій ДПУ "Спілці Визволення України", чим полегшили роботу слідчих, яким не довелося шантажувати й залякували підозрюваного. Їм досить було просто спрямувати свідчення в потрібному для них напрямі зізнань. Причиною такої поведінки, імовірно, став арешт його сина Тараса Слабченка.

Допити М. Слабченка відбувалися за участі слідчого В. Блюмана і тривали трохи більше місяця. Зокрема, 20 [1, арк. 2–15], 21 [1, арк. 16–31], 22 [1, арк. 32–51], 23 [1, арк. 52–81], 29 [1, арк. 82–94] 30 [1, арк. 95–104] січня і 7 лютого [1, арк. 143–147] 1930 р. Цінним джерелом його переконань також виступив і власний життєпис вченого [1, арк. 105–122].

Як писала Н. Полонська-Василенко, протягом шести тижнів тривав процес, протягом шести тижнів робилося все, щоб принизити цих людей, поставити на коліна, змусити визнати свої помилки і визнати вищість радянської влади [16, с. 437]. Фактично М. Слабченка й інших звинувачених у справі СВУ судили не за антибільшовицьку діяльність, а за власні проукраїнські переконання. Чим давали сигнал усім іншим українцям – український патріотизм сприйматиметься радянською владою як антирадянщина.

19 квітня 1930 р. М. Слабченка було засуджено на процесі "Спілки визволення України" до 6 років ув'язнення. До 1933 р. він перебував в Ярославському політизоляторі, а потім був засланий на Соловки.

Із завершенням терміну ув'язнення з січня 1936 р. працював бухгалтером тресту "Апатит" (Кіровськ Ленінградської обл.), однак незабаром переїхав у Первомайськ Одеської (нині Миколаївської обл.), де мешкав його син із сім'єю.

На початку жовтня 1937 р. його сина Тараса було заарештовано і 28 жовтня того ж року розстріляно. Самого М. Слабченка ще на 10 років позбавили волі. 1947 р. він повернувся до Первомайська. Деякий час працював вчителем у школах міста, викладав іноземну мову. У 1948–1949 рр. займав посаду інспектора міського відділу народної освіти [10, с. 37].

На загальномуській учительській конференції в серпні 1949 р. секретар Первомайського міськкому КП(б)У І. Ємець у своєму виступі назвав колишнього академіка "фашистом і політичним трупом", після чого М. Слабченка звільнили з роботи. Останні роки провів у бідності. Помер 27 листопада 1952 р. у Первомайську. Реабілітований у 1989 р. і помертньо поновлений в Академії наук УРСР у 1990 р. [7, с. 621; 11, с. 19–20].

Висновки. Отже, урахувавши критичне ставлення до архівних матеріалів, спогади сучасників і наявні наукові дослідження з цього питання можна дійти висновку про існування в еволюції суспільно-політичних поглядів М. Слабченка декількох етапів, які сформували його світогляд та ідеологічні переконання: 1) 1903–1917 рр. у житті М. Слабченка поєднали його політичну діяльність у складі РУП, згодом УСДРП із першими науковими здобутками під час навчання в університеті, відбувається формування його світогляду і переконань; 2) 1917–1920 рр. засвідчили поєднання партійної діяльності, роботи в засобах масової інформації, наукових установах, закладах середньої та вищої освіти Одеси з активною проукраїнською працею; 3) 1920–1930 рр. можна охарактеризувати як домінування наукової роботи в Одеському інституті народної освіти, Одеському науковому товаристві, УАН і відхід від будь-яких форм політичної діяльності, зосередження на формуванні молодого проукраїнського покоління науковців; 4) 1930–1952 рр. – відсутність можливостей для заняття науковою роботою й будь-яких проявів власної політичної позиції. Зважаючи на вивчення життя й діяльності М. Слабченка, найбільш перспективними напрямками досліджень про вченого може бути його громадсько-політична робота в 1903–1918 рр., участь у Одеському науковому товаристві, Одеський "Просвіті" тощо.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 67098 ФП (Спілка Визволення України), т. 152 (М. Слабченко), 153 арк.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 67098 ФП (Спілка Визволення України), т. 153 (М. Слабченко), 81 арк.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України, спр. 67098 ФП (Спілка Визволення України), т. 154 (Т. М. Слабченко), 286 арк.
4. Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні / І. Верба. – Київ: Парламентське видавництво, 2019. – 360 с.
5. Винар Б. Академік Михайло Слабченко (матеріали до біографії та бібліографії) / Б. Винар // Український історик. – 1982. – № 3–4. – С. 19–39.
6. Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості / С. Г. Водотика. – Київ; Херсон, 1998. – 156 с.
7. Водотика С. Г. Слабченко Михайло Єлисейович / С. Г. Водотика // Енциклопедія історії України : у 10 т. – К.: Наук. думка, 2012. – Т. 9. – С. 621.
8. Енциклопедія українознавства Словникова частина : у 11 т. / Наукове товариство імені Шевченка. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя; Львів; Київ: Глобус, – 2000. – Т. 8. – С. 2805–3200.
9. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / С. О. Єфремов. – Київ: ЗАТ "Газета "Рада", 1997. – 848 с.
10. Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952) : монографія / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ: ПП "Ліра ЛТД", 2004. – 456 с.
11. Заруба В. М. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952) / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ: Юрид. акад. МВС; Ліра ЛТД, 2004. – 352 с.
12. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко. – Едмонтон: Канадський інститут Українських студій, Альбертський університет, 1985. – 416 с.
13. Могилюний Л. Андрій Васильович Ніковський : життєвий шлях та суспільно-політична діяльність / Л. Могилюний // Часопис української історії. – 2013. – № 26. – С. 14–18.
14. Могилюний Л. Володимир Чехівський : постать на тлі епохи / Л. Могилюний // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2016. – 134. – С. 62–66.
15. Музичко О. Михайло Слабченко : неконформіст у науці та громадському житті / О. Музичко, В. Хмарський // Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр. : монографія. – Одеса: ТЕС, 2011. – С. 288–313.
16. Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – Київ: Києво-Могилянська академія, 2011. – 591 с.
17. Савченко В. А. Політичні уподобання професора М. Слабченка / В. А. Савченко // Чорноморська минувшина = Chornomors'ka minuvshyna: записки Відділу історії козацтва на Півдні України. – Одеса: Друк Південь, 2017. – № 12. – С. 111–119.
18. Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко / А. В. Санцевич. – Київ, 1993. – 68 с.
19. Слабченко М. Є. Конспект лекцій по новій історії України, читаних в Одесі. І. Н. О. – Одеса: Видання правління ІНО, 1927. – 112 с.

20. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В. М. Даниленко. – Київ : Темпора, 2012. – 756 с.

21. Шаповал Ю. "Фантазер" Михайло Слабченко / Ю. Шаповал // День. – 2005. – № 68. – 16 квітня.

22. Ясь О. Конфлікт процес / структура у конструкції "довгого" XIX ст. Михайла Слабченка / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні. НАН України. – К.: Інститут історії України, 2014. – Вип. 24. – С. 196–224.

References

1. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, file 67098 FP (Union for the Freedom of Ukraine), vol. 152 (M. Y. Slabchenko), 13 sheets. [In Ukrainian].
2. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, file 67098 FP (Union for the Freedom of Ukraine), vol. 153 (M. Y. Slabchenko), 81 sheets. [In Ukrainian].
3. Branch State Archive of Security Service of Ukraine, file 67098 FP (Union for the Freedom of Ukraine), vol. 154 (T. M. Slabchenko), 286 sheets. [In Ukrainian].
4. Verba, I. (2019) *Oleksandr Ohloblyn. Life and Work in Ukraine*. Kyiv : Parlamentske vydavnytstvo, (Serii "Slavetni postati Ukrainy"). [In Ukrainian].
5. Vynar, B. (1982) Academician Mykhailo Slabchenko (Materials for Biography and Bibliography). *Ukrainian historic*, 3–4, 1983, 1, 19–39. [In Ukrainian].
6. Vodotyka, S. H. (1998) *Academician Mykhailo Yeliseyovych Slabchenko. Essay on Life and Work*. Kyiv, Kherson. [In Ukrainian].
7. Vodotyka, S. H. (2012) Slabchenko Mykhailo Yelyseyovych. *Encyclopedia of the History of Ukraine*. K. : Naukova dumka, Vol. 9, p. 621. [In Ukrainian].
8. Kubyovych, V. (Ed.) (2000). *Encyclopedia of the Ukrainian Studies. Vocabulary*, 8, Paris; New-York: Molode zhyttia; Lviv; Kyiv: Hlobus, pp. 2876. [In Ukrainian].
9. Yefremov, S. (1997). *Diaries, 1923 – 1929*. Kyiv: ZAT "Hazeta "Rada". [In Ukrainian].
10. Zaruba, V. M. (2004) *Historian of State and Law of Ukraine: Academician M. Y. Slabchenko (1882–1952)* : Monohrafiia. Dnipropetrovsk : PP "Lira LTD". [In Ukrainian].

11. Zaruba, V. M. (2004) *Mykhailo Slabchenko in the Epistolary and Memoir Heritage (1882–1952)*. Dnipropetrovsk : Yuryd. akad. MVS; Lira LTD. [In Ukrainian, in Russian].

12. Maistrenko, I. (1985). *The Story of my Generation. Memoirs of a Participant of the Revolutionary Events in Ukraine*. Edmonton: Kanadskyi instytut Ukrainykh studii, Albertskiy universytet. [In Ukrainian].

13. Mohylnyi, L. (2013) Andriy Vasyliovych Nikovsky : Life and Social and Political Activity. *Journal of Ukrainian History*, 26, 14–18. [In Ukrainian].

14. Mohylnyi, L. (2016) Volodymyr Chekhivskyi : a Figure in the Context. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 134, 62–66. [In Ukrainian].

15. Muzychko, O., Khmarskyi V. (2011) Mykhailo Slabchenko: Nonconformist in Science and Public Life. *The Black Sea Wave of the Ukrainian Revolution: Leaders of the National Movement in Odessa in 1917–1920* : Monohrafiia. Odessa : TES, 288–313. [In Ukrainian].

16. Polonska-Vasylenko, N. (2011). *Memoirs*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [In Ukrainian].

17. Savchenko, V. A. (2017) Political Beliefs of Professor M. Slabchenko. *The Black Sea Past: Works of the Department of Cossack History in Southern Ukraine*. Odessa : Druk Pivden, 12, 111–119. [In Ukrainian].

18. Santsevych, A. V. (1993) *Prominent Ukrainian historian M. Y. Slabchenko*. Kyiv, "Istorychni zoshyty". [In Ukrainian].

19. Slabchenko, M. Y. (1927) *Lectures on the Recent History of Ukraine, Given in Od. I. N. O.* [Odessa] : Vydannia pravlinnia INO. [In Ukrainian].

20. Danylenko, V. M. (Comps.) (2012). *Ukrainian Intelligentsia and Government: Reports of the Secret Department of the State Political Department*. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].

21. Shapoval, Yu. (2005) "Fantasier" Mykhailo Slabchenko. *Day*, 68, 16 April. [In Ukrainian].

22. Yas', O. (2014) Conflict Process / the Structure of the "Long" Nineteenth Century. Mikhail Slabchenko. *Historiographical Research in Ukraine*, 24, 196–224. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 23.09.21

L. Mohylnyi, Dr. habil. (History), Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIAL AND POLITICAL BELIEFS OF MYKHAILO SLABCHENKO

In the late 19th – at the beginning of the 20th century the Ukrainian intelligentsia formed an idea of the importance of personal intellectual contribution to the national development in such fields as of education, science and culture. This concept emerged due to the negative impact of the Valuev Circular and the Ems Decree on Ukrainian education and science. Leading figures of Ukrainian communities and parties called on Ukrainians to contribute to the development of education and science. Most of them were Ukrainians with liberal views, but this position was also shared by their political opponents, namely the Social Democrats. Mykhailo Yeliseyovych Slabchenko became one of those who responded to the call. The purpose of the work is to analyse the social and political beliefs of M. Slabchenko as one of the active representatives of the Ukrainian intelligentsia of the first third of the twentieth century. As for the methodology used to cover the topic, the methods of historicism, objectivity and science have been applied in the article. The scientific novelty of the research lies in the fact that social and political views of M. Slabchenko, the famous scientist of the 1920s, are considered on the basis of both published and unpublished archival materials.

Social and political priorities of the scientist determined his interest to Ukrainian studies, which began immediately after graduating from the Faculty of History and Philology of Odessa University, when he joined the local community of Ukrainians. He put a lot of efforts into organizing various educational activities of the Odessa "Prosvita", the Odessa Scientific Society, contributed to the research work on the history of the Hetmanate, the economy of Ukraine in the 19th century, etc. The study of social and political views of M. Slabchenko allowed us to define four main stages in the evolution of his beliefs: 1) 1903–1917 – formation of the priorities in the field of Ukrainian studies; 2) 1917–1920 – the dominance of the social and political factor; 3) 1920–1930 – combination of both pedagogical and scientific activities; 4) 1930–1952 – a complete refusal to deal with any political topics.

Key words: Mykhailo Slabchenko, Prosvita, Odessa Institute of Public Education, Ukrainian Social Democratic Workers' Party, Ukrainian Academy of Sciences, Union for the Liberation of Ukraine.